

جهاد زن با رویکردی بر جهاد اقتصادی^۱

زهرا نیکفرجام^۲

چکیده

جهاد امر مقدسی است که اسلام آن را مایه نجات انسان‌ها و حفظ حقوق ایشان داشته است. قرآن کریم، فضیلت و پاداش بزرگی برای مجاهدان فی سبیل اللّٰه، ذکر کرده است. در عدم وجوب جهاد بر زن، از نظر فقهی هیچ شک و شبهه‌ای نیست؛ اما جهادی که از زن برداشته شده، جهاد ابتدایی است نه جهاد دفاعی. در خصوص جهاد دفاعی، یکی از مسائل مهم و مطرح جامعه امروزی، حضور زن در دفاع از حریم دین و ارزش‌های اسلامی و دست یافتن به همه فضایی است که مرد با جهاد کسب می‌کند. از آن جا که فعالیت اقتصادی همواره قرین زندگی زنان بوده، مسأله دیگر، نقش زن در جهاد اقتصادی با توجه به جواز اشتغال و استقلال مالی او از سوی اسلام است. اما باید توجه داشت که حفظ و حراست از بنیان خانواده، اصلی اساسی است و نباید اشتغال زن موجب از هم پاشیدن خانواده شود. این مقاله با بهره‌گیری از کتب فقهی و قوانین موضوعه، به بررسی فضیلت زن در جهاد و نقش او در جهاد اقتصادی با توجه به آیات و روایات وارد در این موضوع می‌پردازد.

واژگان کلیدی

جهاد، دفاع، فضیلت زن، خانواده، جهاد اقتصادی

۱- تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۲/۵/۱۹؛ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۲/۸/۲۵

zohreznik@gmail.com

۲- استادیار گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی دانشگاه آزاد اسلامی، واحد شهر ری

مقدمه

جهاد، از دستورات الهی است که در اسلام به آن تأکید بسیار شده است. در حکم فقهی جهاد، تمایزهایی میان زنان و مردان، به چشم می‌خورد. جهاد به معنای اصطلاحی و خاص آن، بر مردان مکلف، واجب است.

اما دفاع از اسلام و ارزش‌های اسلامی و جان و مال مسلمانان، اختصاص به مردان ندارد و زنان نیز در این زمینه تکالیفی دارند؛ زیرا آنان نیز عضو امت اسلامی هستند و می‌توانند در بخش‌های مهمی از جهاد دفاعی ایفای نقش کنند و همراه مردان در حفظ ارزش‌ها شرکت داشته باشند؛ زیرا جهاد فقط در سنگر بودن نیست، بلکه کمک‌های تدارکاتی پشت جبهه نیز اهمیت دارد که زنان به‌خوبی می‌توانند عهده‌دار آن باشند.

با توجه به این‌که اشتغال و استقلال مالی زن، از سوی اسلام به رسمیت شناخته شده است، حضور زن در عرصه جهاد اقتصادی نیز بسیار قابل توجه است؛ زیرا بهترین نقطه برای آغاز جهاد اقتصادی، خانواده است که زن رکن اصلی آن می‌باشد. پس زن اگر آشنا به احکام الهی باشد و با نگاهی متعالی به زندگی بنگرد، درگیر تجملات و مصرف‌گرایی نمی‌شود و با تدبیر لازم و کاهش هزینه‌ها، می‌تواند تعادل اقتصادی و فضای صمیمانه‌ای در خانواده ایجاد کند.

بنابراین زن، محرومیت از آن فضایل را با ایفای نقش در خانواده جبران می‌نماید و در این خصوص تفاوتی میان زن خانه‌دار و شاغل نیست؛ البته نباید اشتغال زن موجب ایجاد تشنج در فضای خانواده و از هم پاشیدن آن شود. برای تحقق این امر، به مشارکت اعضای خانواده نیز باید توجه داشت.

مقاله حاضر با استفاده از آرای فقها، آیات، روایات و قوانین موضوعه، به نقش و فضیلت زن در جهاد و حضور مؤثر او در جهاد اقتصادی پرداخته است.

اهمیت جهاد

قرآن کریم بر هدف اصلی جهاد که بر اساس بینشی انسانی استوار است، تأکید کرده است. جهاد اسلامی در راه رضای خدای تعالی است که در قرآن با لفظ «فی سبیل اللّٰه»

بارها تکرار شده است.

قرآن کریم مؤمنان را به جهاد در راه خدا تشویق نموده و فضیلت و پاداش بزرگی برای مجاهدان ذکر کرده است: «مؤمنان بازنشسته از جهاد که هیچ عذر و معلولیتی ندارند، با کسانی که به مال و جانشان در راه خدا جهاد می‌کنند، برابر نیستند. خداوند مجاهدان به مال و جان را بر بازنشستگان از جهاد، به درجه‌ای [بلند] برتری داده است. خداوند همه را وعده پاداش نیکو داده و مجاهدان را بازنشستگان از جهاد، به پاداشی بزرگ برتری داده است» (نساء، ۵۲).

قرآن کریم جهاد را سرلوحه اعمال مسلمانان معرفی می‌کند و پس از ایمان به خدا و پیامبر ۶، به ذکر جهاد در راه خدا می‌پردازد (صف، ۱۱).

اسلام، جهاد در راه خدا را موجب نجات از گرفتاری و بدبختی مسلمانان، مایه سربلندی و آزادی و حفظ حقوق آنان می‌داند؛ زیرا با جهاد در راه خدا، امور دین و دنیای مسلمانان اصلاح و سعادت دنیا و آخرت نصیب آنان می‌شود.

قرآن کریم جهاد را موجب دوستی خداوند بیان می‌کند (صف، ۴)؛ بر این اساس، کسانی که در راه خدا و برقراری دین الهی، محکم و استوار به جهاد می‌پردازند، مورد محبت و دوستی خداوند متعال قرار می‌گیرند و این نهایت سعادت انسان است.

در اهمیت جهاد روایات بسیاری نیز از پیامبر ۶ و ائمه علیهم‌السلام نقل شده است؛ از جمله: پیامبر اکرم ۶ می‌فرماید: «بهترین اعمال نزد خدا نماز به موقع، نیکی به پدر و مادر و سپس جهاد در راه خدا است» (پابنده، ۱۳۸۳، ص ۱۳). حضرت در جای دیگر می‌فرماید: «اوج مسلمانی، جهاد در راه خداست که جز مسلمانان برجسته به آن نرسند» (همان، ص ۲۳۹).

امیرالمؤمنین ۷ نیز در این مورد می‌فرماید: «به راستی، جهاد دری از درهای بهشت است که خداوند آن را برای دوستان برگزیده‌اش گشوده است. جهاد لباس تقوی، زره محکم و مطمئن الهی است...» (مجلسی، ۱۴۰۳ هـ.ج ۱۰۰، ص ۸).

امام باقر ۷ نیز فرموده است: اصل اسلام، نماز، فرع آن زکات و اوج آن جهاد است (همان، ج ۶، ص ۳۹۲). امام رضا ۷ نیز در فضیلت مجاهدان راه خدا می‌فرماید: «بهشت را

دری است که آن را در مجاهدان نام نهاده‌اند و مجاهدان از آن در به بهشت وارد می‌شوند، در حالی که شمشیرهایشان را حمایل ساخته و در موقف گرد آمده‌اند و فرشتگان به آن‌ها خوشامد می‌گویند» (مجلسی، ۱۴۰۳ هـ.ج ۱۰۰، ص ۹).

از آیات قرآن و روایات پیشوایان معصوم 7 به روشنی می‌توان دریافت که هدف اصلی اسلام از جهاد، زدودن فتنه از جامعه، برپایی دین خدا و احکام اسلام است. جهاد اسلامی برای توسعه طلبی، کشور گشایی و سلطه‌جویی نیست؛ بلکه جنبه ظلم‌ستیزی و عدالت‌گستری دارد (اسکندری، ۱۳۷۹، ص ۲۲۲).

تحلیل مفهومی جهاد و اقتصاد

جهاد از دستورات الهی است؛ یعنی انجام کاری سخت برای اطاعت و رضای خدا. جهاد امر مقدسی است که در اسلام به آن بسیار تأکید شده است؛ به طوری که اگر جهاد و حکم الهی درباره آن نبود، کیان اسلام در معرض خطر قرار می‌گرفت؛ و چنانچه دینی این اصل مهم را نداشته باشد، بر خلاف فطرت انسانی است و آن دین، دیگر الهی نخواهد بود؛ زیرا جهاد امری فطری است (نساء، ۹۲).

اقتصاد از کلمه «قصد» به معنای «میانه روی» آمده است (مسعود، ۱۳۷۶، ج ۱، ص ۲۲۷). علم اقتصاد یکی از رشته‌های علوم اجتماعی است که در باب کیفیت فعالیت‌های مربوط به دخل و خرج و چگونگی روابط مالی افراد جامعه با یکدیگر و اصول و قوانینی که بر امور مذکور حاکم است، مطالعه می‌کند (همانجا). ارتباط میان اقتصاد اسلامی و اعتدال، موجب این شده است که عنوان «اقتصاد» برای آن به کار گرفته شود. در قرآن کریم نیز کلمه «مقتصد» آمده است (لقمان، ۳۲؛ مائده، ۶۶) که به معنای «میانه‌روی» است.

در اقتصاد اسلامی رفتارهای اقتصادی انسان مورد بررسی قرار می‌گیرد و هنگامی می‌توان به صورت کامل به آن دست یافت که نظام اقتصادی اسلام برای افراد یک جامعه روشن شده، نهادهای اقتصادی آن در جامعه پایه‌گذاری شود (هادوی تهرانی، ۱۳۸۳، ص ۵۰).

اقسام جهاد

کاشف الغطاء جهاد را بر اساس اختلاف متعلقات آن به پنج قسم تقسیم می‌کند:

- ۱- جهاد برای حفظ کیان اسلام، هنگامی که کفار قصد حمله و یورش به سرزمین‌های اسلامی دارند و می‌خواهند اسلام را واژگون و کفر را سربلند کنند.
- ۲- جهاد برای دفع دشمنان کافر که بر شهرها و روستاهای مسلمانان تسلط پیدا کرده‌اند و پاک‌سازی بقیه اراضی و نجات مسلمانان از چنگ کافران.
- ۳- جهاد برای دفع کفار از تسلط بر جان و ناموس مسلمانان.
- ۴- جهاد برای دفع گروهی از کفار که با جمعی از مسلمانان روبرو شده‌اند و بیم استیلا و پیروزی دشمنان کافر باشد.
- ۵- جهاد برای دعوت به دین اسلام و ایمان و اقرار به شریعت پیامبر گرامی اسلام.

کاشف الغطاء روشن ساخته است که فقط در قسم آخر که جهاد برای دعوت به دین مبین اسلام است به ضمیمه دو قسم اول و دوم، حکم جهاد از زن ساقط است؛ اما در قسم سوم و چهارم حکم جهاد بر زن ثابت است؛ در باب شرایط جهاد نیز، مرد بودن مجاهد را شرط می‌داند و این شرط را مختص قسم آخر و اول و دوم بیان می‌کند (کاشف الغطاء، ۱۳۸۱، ص ۳۸۱، ۳۹۵-۳۹۶).

بنابراین می‌توان گفت: جهاد در یک تقسیم کلی بر دو نوع است: ابتدایی و دفاعی (جبعی عامی، ۱۴۱۴ هـ ج ۳، ص ۸۳؛ همو، ۱۴۱۰ هـ ج ۲، ص ۲۸۲).

در جهاد ابتدایی، شرایطی مانند بلوغ، عقل، آزاد بودن، مرد بودن، سلامت از انواع بیماری‌ها و تمکن بر ادای نفقه وجود دارد. هدف مسلمانان در جهاد ابتدایی، گسترش دین اسلام و برقراری احکام آن و نجات انسان‌ها از گمراهی است. همان‌طور که قرآن کریم نیز انسان‌ها را به این نوع جهاد هدایت می‌کند و می‌فرماید: «ای کسانی که ایمان آورده‌اید! با کافرانی که نزدیک شما هستند، بجنگید تا در شما شدت و درشتی بیابند. بدانید که خدا با پرهیزکاران است» (توبه، ۱۲۳). بر اساس این آیه، یکی از اهداف جهاد

ابتدایی این است که دشمنان کافر، شاهد قدرت و قاطعیت در سپاه مسلمانان باشند و هیچ‌گاه در اندیشه حمله و تعرض به آنان نباشند.

در جهاد دفاعی، بسیاری از شرایط جهاد ابتدایی وجود ندارد و اگر مملکت اسلامی و مرزهای آن مورد هجوم دشمن واقع شود، بر تمام مسلمانان واجب است که در مقابل حمله دشمنان به کشور اسلامی، از دین، کشور، شرف و ناموس خود دفاع کنند و از مال و جان خود دریغ نورزند. در این نوع جهاد، میان مردان و زنان و کسانی که به سن بلوغ نرسیده‌اند، تفاوتی نیست و باید در حد توان خود در دفاع شرکت کنند. در جهاد دفاعی، مسلمانان در شرایط حساس هجوم دشمن، به حضور امام 7 و اذن و اجازه ایشان یا نایب خاص یا عام او نیازی ندارند.

ابوصلاح حلبی از فقیهانی است که به بحث جهاد پرداخته و تفاوت جهاد دفاعی با جهاد ابتدایی را این‌گونه بیان کرده است: جهاد ابتدایی در صورتی واجب است که امام معصوم 7 مردم را به جهاد دعوت کند؛ اما جهاد دفاعی در هر صورت بر مردم واجب است؛ زیرا این نوع جهاد برای کمک به اسلام و مسلمانان و دفع دشمنان از سرزمین‌های اسلامی است و در غیر این صورت، حق نابود و دشمنان بر سرزمین‌های اسلامی چیره خواهند شد و در نتیجه کفر رواج پیدا خواهد کرد (حلبی، ۱۳۶۲، ص ۳۱-۳۲).

راوندی نیز به بیان دلیل مشروع بودن دفاع پرداخته و به آیه ۹۴ سوره بقره اشاره کرده است. بر اساس این آیه، هنگامی که دشمن به مسلمانان هجوم آورد، به طوری که خوف استیلائی دشمن باشد، جهاد با متجاوزان واجب است؛ اگر چه امام معصوم 7 حضور نداشته باشد (راوندی، ۱۴۰۵، ص ۱۱۳).

همچنین ابن زهره (۱۴۱۷هـ ص ۱۵۱)، ابن ادریس حلی (۱۴۱۱هـ ج ۲، ص ۱۷۶)، حلبی (۱۴۱۴هـ ص ۱۹۵)، محقق (۱۳۵۰، ص ۲۲۵)، یحیی بن سعید هذلی (۱۴۰۵هـ ص ۲۳۳)، علامه (۱۳۷۲، ص ۱۸۵)، ۱۴۲۱، ص ۲۰۳؛ ۱۴۱۲هـ ج ۲، ص ۹۰۳)، شیخ طوسی (۱۴۱۴هـ ص ۲۴۵)، سلار دیلمی (۱۴۱۴هـ ج ۲، ص ۶۸)، ابن براج (۱۴۰۶هـ ج ۱، ص ۸۰) بر لزوم دفاع هنگام تجاوز و حمله دشمن فتوا داده‌اند. ابن حمزه نیز ابتدا اصل جهاد را واجب کفایی دانسته و سپس در دو جا آن را واجب عینی معرفی کرده است؛ اول در صورتی که امام 7 از شخص خاصی برای امر جهاد

دعوت نماید و دوم در صورتی که از سوی دشمن بر اسلام یا جان و مال مسلمانان بیم حمله و استیلا باشد (ابن حمزه، ۱۴۰۸ هـ ص ۱۵۹).

از این رو بر همه مکلفان، با هر وسیله‌ای و بی هیچ قید و شرطی دفاع واجب است. حتی اگر بیم هجوم و حمله دشمن به یکی از دولت‌ها و سرزمین‌های اسلامی وجود داشته باشد، سایر کشورهای بلاد اسلام باید از آن دفاع کنند. این عمل، در لسان فقها جهاد نامیده نشده و این، جهاد به معنای خاص آن نیست و به این امر فقهای عظام اعتراف دارند (موسوی خمینی، بی تا، ج ۱، ص ۶۶۶؛ نجفی، ۱۳۷۳، ج ۲۱، ص ۱۵). بنابراین برخی از علما این عمل را اگر با اذن و اجازه امام ۷ یا نایب او باشد، جهاد نامیده‌اند؛ در غیر این صورت به آن دفاع می‌گویند. اما به هر حال در مشروعیت و وجوب آن تردیدی نیست (همان، ص ۱۳-۱۴).

بدیهی است اگر این مبارزه با اعتقاد به ارزش‌های اسلامی و در راه عقاید دینی باشد، عالی‌ترین جهاد و دفاع بوده، مجاهد را به کمال خواهد رساند (جلالی‌کندری، ۱۳۸۳، ص ۱۰۰).

حکم جهاد زنان

در مسائل مربوط به جهاد، شارع مقدس اسلام تسهیلات ویژه‌ای برای زنان قائل شده است و این ناشی از تمایزهایی است که بین حکم فقهی زنان و مردان موجود است. از این رو زن صرف نظر از این که مسلمان است یا دشمن مسلمان، به دشمن کمک کرده یا نه، مورد لطف و توجه قانون‌گذار اسلام قرار گرفته است. بنابراین آنچه از زن در مورد جهاد برداشته شده، جهاد ابتدایی است و جهاد بر مردان مکلف واجب است.

بر این اساس، ابن براج (۱۴۰۶ هـ ج ۱، ص ۲۹۲)، محقق ثانی (۱۴۱۱ هـ ج ۳، ص ۳۶۸)، محقق اردبیلی (۱۴۱۶ هـ ج ۷، ص ۴۳۶)، شهید ثانی (۱۴۱۴ هـ ج ۳، ص ۸۳؛ همو، ۱۴۱۰ هـ ج ۲، ص ۲۸۲) و شیخ طوسی مبسوط (۱۴۱۴ هـ باب جهاد، ص ۲)، ابن‌ادریس (۱۴۱۱ هـ ج ۲، ص ۳) و ... و علمای معاصر مانند امام خمینی (۱۳۶۶، ج ۱، ص ۵۰۳) و آیت‌الله خویی (۱۴۱۰ هـ ج ۱، ص ۳۶۲) بر عدم وجوب جهاد ابتدایی بر زن اشاره کرده‌اند. در این مورد، اجماع منقول و محصل نیز حاصل است و فقها این موضوع را از مسلمات اسلام تلقی می‌کنند (نجفی، ۱۳۷۳، ج ۲۱، ص ۷۵).

با توجه به این‌که جهاد، تنها به معنی در سنگر بودن و تیراندازی نیست، زن می‌تواند در بخش مهمی از امور جهاد حضور و شرکت داشته باشد. از این رو در جهاد دفاعی، اگر زن فرمانده لشکر زنان بشود، نه تنها جایز است بلکه گاهی واجب است؛ زیرا همان‌طور که گفته شد دفاع اختصاص به زن یا مرد ندارد (رئوف، ۱۳۷۷، ص ۳۵۳؛ خامنه‌ای، ۱۳۸۱، ص ۱۶۰؛ جوادی آملی، ۱۳۷۸، ص ۴۱۲).

بر این اساس، حضور زنان در جبهه‌های جنگ در عصر پیامبر ۶، نشان می‌دهد که زنان در تقویت روحیه جبهه اسلام، نقش بسیار مهمی داشته‌اند. زنان مؤمن در جنگ‌های پیامبر ۶ به شکل‌های گوناگون شرکت داشتند. برای مثال، ام سلیم و عایشه دختر ابوبکر در جنگ احد مشک‌های آب را بر پشت حمل می‌کردند و به مجاهدان سپاه اسلام می‌دادند (کحاله، ۱۹۸۲م، ج ۲، ص ۲۷۵). ام عطیه نیز در هفت جنگ همراه پیامبر ۶ بوده است که ضمن نگهداری تدارکات جنگ، برای ایشان غذا تهیه می‌کرد (امین، ۱۳۵۶، ج ۳، ص ۸۴۲ □ ابن‌حجر، ۱۳۲۸، ج ۱، ص ۲۵۹). فاطمه زهرا(س) نیز در جنگ احد شرکت داشتند (واقعی، ۱۴۰۹هـ ج ۱، ص ۲۴۹؛ بخاری، بی‌تا، ص ۳۲۶). از جمله زنان دیگری که در امر جهاد شرکت داشت، ام‌ایمن بود که در جنگ احد، حنین، خیبر و موهه همراه مجاهدان بود و به آنان کمک می‌کرد (ابن‌اثیر، بی‌تا، ج ۱، ص ۵۵۴).

با توجه به حضور زنان در عصر پیامبر ۶ در عرصه جهاد، می‌توان گفت: زنان در امر جهاد و دفاع از حریم دین و ارزش‌های اسلامی نقشی همانند مردان داشتند و اگر حضور آنان در آن شرایط نبود، بدون تردید سرنوشت امت اسلامی به خطر می‌افتاد. در این خصوص، نقش زن در نهضت عاشورا نیز بر کسی پوشیده نیست. بنا به دلایل یاد شده، ماده ۳۲ قانون ارتش جمهوری اسلامی (۱۳۶۶) و ماده ۲۰ قانون مقررات استخدامی سپاه پاسداران (۱۳۷۰)، مقرر داشته است زنان می‌توانند به صورت محدود در مشاغل درمانی، بهداشتی و مانند آن استخدام شوند.

حفظ کیان خانواده نخستین جهاد زن

عدم توجه به نظام ارزشی اسلام، موجب ایجاد این شبهه می‌شود که تقسیم کارهای

اجرائی مانع از دستیابی زنان به فضایل است؛ در حالی که معیارهای نظام ارزشی اسلام با ملاک‌های مکاتب دیگر تفاوت دارد؛ به این صورت که تعبدی که در اسلام وجود دارد، موجب تقرب است. کسی که خواهان تکامل و فضیلت است، باید بداند که معیار آن‌را وحی الهی تضمین می‌کند و وحی الهی برنامه‌ها و وظایف را تقسیم کرده است. پس مرد نمی‌تواند ادعا کند به دلیل انجام کارهای ویژه‌ای که زن توان انجام آن‌ها را ندارد، از فضیلت ویژه‌ای برخوردار است. زن نیز نمی‌تواند به دلیل محروم بودنش از بخشی از وظایف مرد، خود را از فضایل آن محروم بداند؛ زیرا برای هر کار اجرائی پاداشی در نظر گرفته شده است و به هر کس به اندازه اخلاصش ثواب و پاداش داده می‌شود.

علاوه بر اجماع، آنچه به عنوان دلیل برای این امر ذکر شده و می‌توان به آن استناد کرد، روایات است. از جمله خبر اصبع بن نباته از امیرالمؤمنین 7، که فرمود: خداوند جهاد را بر مردان و زنان واجب ساخت، پس جهاد مردان، دادن مال و جان است، تا آن‌گاه که در راه خدا به شهادت برسند، جهاد زن صبر کردن بر اذیت‌های شوهر (پذیرفتن و تحمل مشکلات شوهرداری) است (حر عاملی، ۱۴۰۹ هـ، ج ۱۱، ص ۱۴).

در این خصوص، شبهه‌ای در زمان رسول خدا ﷺ مطرح شد، به این نحو که: روزی اسماء بنت یزید، یکی از زنان انصار، به حضور پیامبر ﷺ رسید و عرض کرد: من نماینده تمام زنان هستم به سوی شما... و این سؤال همه زن‌هاست. او در کمال ادب و احترام سؤالش را این‌گونه مطرح کرد: ما زن‌ها خانه‌نشین و محصور و عهده‌دار تأمین نیازهای همسر و فرزندان خویش هستیم و از بسیاری از امتیازات و فضایلی که شما مردان دارید، مانند شرکت در بسیاری از آداب اسلامی چون تشییع جنازه، نماز جمعه و جماعت و جهاد، محروم هستیم. حال با این همه امتیازاتی که شما بر ما دارید، آیا ما در پاداش و ثواب‌های معنوی شما شریک هستیم؟

پیامبر ﷺ فرمود: ای زن به همه زنانی که تو نماینده آنان هستی، اعلام کن: مسئولیت نیک شوهرداری و حفظ ارکان خانواده و تأمین آبرو، معادل همه آن فضایل است. مگر شما خواهان ثواب و تقرب الهی نیستید؟ مگر خداوند مصالح ما را بهتر از ما نمی‌داند؟ خدایی که به شما شش سال زودتر از دیگران دستور عبادی داده است، چنین دستور داده

که خانواده در اسلام، اصل است (طباطبایی، ۱۴۱۷هـ ج ۴، ص ۳۷؛ صدوق، ۱۴۱۳هـ ج ۱، ص ۱۳۰؛ ابن عبد البر، ۱۴۱۲هـ ج ۴، ص ۲۳۸).

امیرالمؤمنین ۷ مهم‌ترین ویژگی زن را که هم‌ردیف ویژگی مردان می‌باشد، جهاد می‌داند. بنا بر فرمایش حضرت، زن هم برای خود جهاد دارد و می‌تواند نقشی را ایفا کند که هم‌سطح جهاد مردان باشد. این امام بزرگوار زمینه بروز این نقش را درون خانواده می‌داند (ابن ابی‌الحدید، ۱۳۷۴، ج ۱۹، ص ۶۵).

از این رو باید اذعان داشت که حقوق و وظایف در همه جا به‌ویژه در زندگی خانوادگی، اجتماعی و سیاسی در کنار یکدیگر قرار دارند. در این مورد، موسی بن جعفر ۷ می‌فرماید: جهاد زن، نیکو شوهرداری اوست (صدوق، ۱۴۰۳هـ ج ۲، ص ۶۲۰).

این حدیث گویای اهمیت وظیفه خانه‌داری است؛ زیرا آن‌را به منزله جهاد می‌داند و همان‌طور که اشاره شد، پیامبر گرامی اسلام ۶، به اسماء بنت یزید فرمود: خوش رفتاری زنان با همسرانشان و رضایت آن‌ها را جلب کردن، با همه فضایل و اعمال مردان در راه خدا برابر است (احمدی، ۱۳۸۴، ص ۱۸۰).

پیامبر اسلام ۶ می‌فرماید: «بهترین زنان، زن زایا، بسیار مهربان و پاکدامن است که برای شوهرش خودآرایی می‌کند و از غیر او خود را محفوظ نگه می‌دارد، حرف شوهرش را می‌شنود و فرمان او را اطاعت می‌کند...» (کلینی، ۱۴۵۶هـ ج ۵، ص ۳۲۴).

حضرت در جای دیگر می‌فرماید: هیچ زنی نیست که به شوهرش جرعه‌ای آب بنوشاند، مگر آن‌که برای او بهتر باشد از یک سال عبادتی که روزها را روزه بگیرد و شب‌ها را به تهجد و عبادت قیام کند؛ خداوند در ازای هر جرعه که به شوهرش نوشاند است شهری در بهشت برای او بنا می‌کند و شصت گناه او را می‌آمرزد (محمدی ری‌شهری، ۱۴۱۶هـ ج ۲۰، ص ۱۷۲).

همچنین امام باقر ۷ می‌فرماید: «هیچ شفيعی برای زن نزد پروردگارش نجات‌بخش‌تر از رضایت شوهرش نیست» (صدوق، ۱۴۰۳هـ ج ۲، ص ۵۸۸).

حضرت صادق ۷ فرموده است: رسول خدا ۶ به ام سلمه فرمود: هر زنی که در خانه شوهرش، چیزی را به منظور ایجاد نظم و مرتب کردن، جا به جا کند، خداوند به او نظر می‌کند؛ و چنین کسی عذاب نمی‌شود...

ام سلمه عرض کرد: درباره ثواب زنان نیز مطلبی بفرمایید. حضرت فرمود: به راستی هرگاه زن، باردار می‌شود، همانند روزه‌دار شب زنده‌دار و مجاهدی است که با جان و مالش در راه خداوند متعال جهاد می‌کند؛ و وقتی وضع حمل می‌کند، ثواب و پاداشی دارد که نمی‌دانی عظمت آن چه قدر است؛ و زمانی که به نوزادش شیر می‌دهد، به ازای هر مکیدن، ثواب آزاد کردن یکی از فرزندان حضرت اسماعیل به او عطا می‌شود و آن‌گاه که شیر دادن تمام می‌شود، فرشته‌ای بر پهلوئی او می‌زند و می‌گوید: اعمالت را از نو آغاز کن که مسلماً آمرزیده شدی (مجلسی، ۱۴۰۳هـ.ج، ۱۰۰، ص ۲۵۲؛ صدوق، ۱۴۱۷هـ.ص ۴۱۱-۴۱۲).

باید اذعان داشت که زن در زندگی خود دارای سه دوره مهم است که طی کردن آن‌ها سخت و مسؤولیت‌های او در این دوره‌ها بسیار است؛ زیرا اگر در هر یک مسامحه شود، بنیان اجتماع متزلزل و بلکه نابود خواهد شد: ۱- دوره حمل؛ ۲- زمان شیردهی؛ ۳- تربیت فرزند.

در واقع، اگر زن، کانون خانه را متلاشی نکند و طوری عمل کند که تمام تلاش مرد متوجه خانه و خانواده‌اش باشد و نیز با اداره صحیح امور منزل، تربیت فرزندان و حفظ عفاف و حجاب حتی در حضور فرزندان، می‌تواند محرومیت از آن فضایل را جبران کند؛ زیرا این امور معادل همه فضایلی است که برای مردان وارد شده است (طباطبایی، ۱۴۱۷هـ.ج، ص ۲۷).

حکم فعالیت اقتصادی زنان

در اسلام ضمن به رسمیت شناختن حق اشتغال و استقلال مالی زنان، حیثیت و شخصیت آنان نیز مورد توجه قرار گرفته است. این امر از آیات و روایات استنباط می‌شود و در حقوق موضوعه نیز به آن‌ها اشاره شده است.

آیات

آیه اول سوره مائده بر کار و تلاش مادی زنان دلالت دارند. از جمله آیه: «ای کسانی که ایمان آورده‌اید، به پیمان‌ها و قراردادهای وفا کنید».

این آیه از جهت مصداق، هر گونه معامله و پیمانی را که از سوی شارع، مشروع شناخته شده باشد، شامل می‌شود و از جهت مخاطب، زن و مرد را. بنابراین، بر زن و مرد واجب است که به قراردادهای پیمان‌های خود وفا کنند. فقها نیز برای لزوم وفای به عقد به این آیه استناد کرده‌اند و هیچ‌گاه از تفکیک جنسیت در الزام این آیه، سخن نگفته-اند (مقدس اردبیلی، بی‌تا، ص ۴۲۶)؛ پس حکمی که در این آیه بیان شده است، میان زن و مرد مشترک است و لازمه این حکم آن است که زنان نیز همانند مردان بتوانند قرارداد تجاری منعقد کنند (بقره، ۴۳ و ۴۵ و ۸۳ و ۱۱۰).

آیات دیگر در این زمینه عبارتند از: «خدا بیع را حلال کرد» (همان، ۲۷۵)؛ «ربا را حرام کرد» (همانجا)؛ «ای کسانی که ایمان آورده‌اید، ربا را چند برابر نخورید» (آل عمران، ۱۳۰). این آیات، جنس بیع را حلال و جنس ربا را حرام اعلام کرده‌اند و دلالتی بر دخالت جنسیت در این حکم ندارند، پس احکام مذکور میان زن و مرد مشترک است. همچنین آیات: «از رحمت اوست که برای شما شب و روز را قرارداد تا هم در آن آرامش داشته باشید و هم برای بهره‌گیری از فضل خدا تلاش کنید و شاید شکر نعمت او را به جا آورید» (قصص، ۷۳)؛ «ما شب و روز را دو نشانه قرار دادیم، سپس نشانه شب را محو کردیم و نشانه روز را روشنی‌بخش ساختیم تا فضل پروردگارتان را بطلیبید» (اسراء، ۱۲).

آیه دیگر نیز می‌فرماید: «هنگامی که نماز پایان گرفت، در زمین پراکنده شوید و از فضل خدا بطلیبید و خدا را بسیار یاد کنید، شاید رستگار شوید» (جمعه، ۱۰). طبق نظر مفسران، «ابتغاء فضل» در جملات «اتبتغوا من فضل»، «اتبتغوا فضلا من ربکم» و «واتبغوا من فضله»، دلالت بر کسب روزی و تلاش اقتصادی دارد (قرشی، ۱۴۱۲هـ ج ۳، ص ۵۴؛ قرطبی، ۱۴۱۵هـ ج ۱۰، ص ۲۹۰؛ راغب اصفهانی، ۱۴۰۴هـ ص ۲۸۱؛ طبری، ۱۴۱۵هـ ج ۱۵، ص ۱۵۳؛ طباطبایی، ۱۴۱۷هـ ج ۱۳، ص ۱۵۲؛ فیض کاشانی، ۱۴۱۶هـ ج ۳، ص ۱۸۱). نکته دیگر، اطلاق آیات مذکور از حیث مخاطب است که فقط شامل مردان نمی‌شود، بلکه همان‌طور که گفته شد، شیوه خطابات قرآن کریم این‌گونه است که میان زن و مرد مشترک هستند، مگر این‌که دلیلی بر اختصاص آن حکم بر مردان موجود باشد.

همچنین با توجه به این‌که قرآن در این آیات، انسان را به طلب فضل از سوی خدا، تشویق کرده است، هر نوع تلاش و فعالیت اقتصادی که مصداق تجاره عن تراض و مشروع، باشد، برای زن و مرد مجاز است.

در جای دیگر قرآن می‌فرماید: «مردان را نصیبی است از آنچه کسب کرده‌اند و زنان را نیز نصیبی» (نساء، ۳۲). از این آیه برای اثبات مشروعیت اشتغال و فعالیت اقتصادی زنان می‌توان استفاده کرد؛ زیرا اگر کار کردن برای زنان مجاز نبود، این آیه زنان را مالک دست‌رنج خود اعلام نمی‌کرد. از این رو زنان نیز مانند مردان، مالک و ذی‌حق نتیجه کار خود هستند.

طبق نظر لغت‌شناسان و مفسران، واژه اکتساب، در مورد عمل اختیاری انسان و به‌دست آوردن فایده‌ای که انسان خود از آن استفاده کند، استعمال می‌شود، که در این‌جا نیز همین معنا مورد نظر است (طباطبایی، ۱۴۱۷هـ ص ۵۳۴؛ رغب اصفهانی، ۱۴۱۶هـ ص ۷۰۹). قرآن کریم، امر مشترک میان زن و مرد را با یک عبارت بیان می‌کند؛ اما هر گاه بخواهد بر اهمیت آن موضوع، تأکید کند، آن‌را با عبارت ویژه‌ای برای هر یک می‌آورد. از این آیه می‌توان به اهمیت آزادی کار و اشتغال پی برد؛ زیرا خداوند برای هر یک از زن و مرد عبارت جداگانه‌ای را آورده است (جوادی آملی، ۱۳۷۵، ص ۱۹۲-۱۹۳).

روایات

جواز فعالیت اقتصادی زنان را از روایات نیز می‌توان استنباط کرد. رفتار پیامبر ۶ یا ائمه علیهم‌السلام با زنان شاغل، به گونه‌ای بوده که آن‌ها را به اشتغال تشویق می‌کردند. برخی از کارهایی که برای زنان جایز شمرده شده است، عبارتند از: صنایع دستی، بافندگی، نخ‌ریسی، پرستاری، نانوایی، آرایش‌گری و عطر فروشی، تعلیم و آموزش علوم (طباطبایی، ۱۴۱۷هـ ج ۴، ص ۵۴۹؛ سعیدزاده، ۱۳۷۴، ص ۱۴-۱۵).

در روایتی، پیامبر گرامی ۶ می‌فرماید: «طلب حلال زن و مرد مسلمان واجب است» (مجلسی، ۱۴۰۳هـ ج ۱۰۰، ص ۹)؛ طلب مال حلال، کسب و کار از راه را نیز شامل می‌شود. روایتی دیگر از امیرالمومنین ۷ است که به ام حسن خبیعه که مشغول بافندگی بود،

فرمود: بدان که حلال‌ترین کسب است (کلینی، ۱۴۵۶هـ.ج، ص ۱۵۱). از سخن امام 7 چنین استنباط می‌شود که ایشان، وی را از این کار منع نکرده و حتی تشویق هم فرموده است. روایتی دیگر از امام صادق 7 به نقل از پیامبر 6 است که ایشان، زنی را که به آرایش‌گری زنان اشتغال داشت، نه تنها از کارش منع نکرد؛ بلکه به او اجازه داد که به کارش ادامه دهد (همان، ص ۱۱۹).

بنابراین از آیات و روایات می‌توان دریافت که در اسلام، ضمن رعایت حقوق زنان در مسائل مالی و اقتصادی و به رسمیت شناختن حق اشتغال زنان، به آن‌ها استقلال کامل نیز داده شده است و حق قیمومیت در معاملات زن، از مرد گرفته شده است.

همچنین در نظام حقوقی اسلام، درآمدهای زن مختص خود اوست و وی ملزم به تأمین مخارج خود و خانواده‌اش نیست. پس زنان مجازند که عهده‌دار برخی مشاغل باشند و به فعالیت اقتصادی بپردازند (دورانت، ۱۳۳۷، ص ۲۱۷)؛ در حالی که در نظام حقوقی غرب از جمله در ماده ۲۲۳ قانون مدنی فرانسه، مقرر شده است: هر یک از زوجین می‌تواند آزادانه شغلی را انتخاب کند، درآمد و حقوق مربوط به آن را بگیرد و پس از کسر مخارج مربوط به خانواده، آن را برای خود نگه دارد (مه‌ریپر، ۱۳۷۷، ص ۲۵-۲۶).

فعالیت اقتصادی زنان از منظر قوانین

قانون اساسی در مورد منع تبعیض، ضوابطی کلی بدین شرح اعلام می‌دارد: «برای رفع تبعیضات ناروا و ایجاد امکانات عادلانه برای همه در تمام زمینه‌های مادی و معنوی، دولت باید همه امکانات خود را به کار برد» (بند ۹، اصل ۳). در اصل ۲۸ این قانون نیز آمده است: «هر کس حق دارد شغلی را که بدان مایل است و مخالف مصالح عمومی و حقوق دیگران نیست، برگزیند. طبق این اصل، دولت موظف است با رعایت نیاز جامعه به مشاغل گوناگون، برای همه افراد امکان اشتغال به کار و شرایط مساوی را برای احراز مشاغل ایجاد نماید». در اصل ۴۳ نیز، یکی از ضوابطی که اقتصاد جمهوری اسلامی بر آن استوار است، رعایت آزادی انتخاب شغل، ذکر شده است.

در ماده ۶ قانون کار هم، آمده است: «... همه افراد اعم از زن و مرد یکسان در حمایت

قانون قرار دارند و هر کس حق دارد شغلی را که به آن مایل است و مخالف اسلام و مصالح عمومی و حقوق دیگران نیست، برگزیند».

ماده ۲۳ اعلامیه جهانی حقوق بشر (۱۹۴۸م) نیز اصل آزادی کار را مورد تأکید قرار داده است و ماده ۶ میثاق بین‌المللی حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی (۱۹۶۶م) اعلام می‌دارد: دولت‌های طرف میثاق، حق کار کردن را که مربوط به همه است، به رسمیت می‌شناسند و اقدامات مقتضی برای حفظ این حقوق معمول خواهند داشت (سلمان طاهری، ۱۳۸۱، ص ۹-۱۰).

بر این اساس، در قوانین موضوعه نیز، حق اشتغال و استقلال مالی زنان، طبق احکام اسلام و مصالح عمومی و با رعایت حقوق دیگران، جایز شمرده شده است.

جایگاه جهاد اقتصادی زنان در آموزه‌های دینی

فعالیت اقتصادی، همواره قرین زندگی زنان بوده است. زنان در طول تاریخ همیشه بخشی از هزینه خانواده را بر دوش کشیده و به اقتصاد خانواده کمک می‌کرده‌اند؛ به طوری که اکنون مسأله اشتغال زنان و مشارکت اقتصادی آنان یکی از مسائل مطرح و مهم در جامعه است.

مسئله بهترین نقطه برای شروع جهاد اقتصادی، خانواده و ریشه اصلی آن، زن است؛ زیرا بخش اعظمی از جهاد اقتصادی در خانه و خانواده اتفاق می‌افتد؛ به طوری که اگر زن با برنامه‌ریزی و تدبیر لازم به انجام وظایف خود در خانواده بپردازد، می‌تواند از بسیاری از اسراف‌ها جلوگیری کند. زن با کاهش هزینه‌های پوشاک، تغذیه، تفریح و حتی هزینه‌های علمی و افزایش بهره‌وری و نظارت بر مصارف می‌تواند وضعیت اقتصاد خانواده را بهبود بخشد؛ از آنجا که نخستین اقدام در عرصه جهاد اقتصادی، کاهش هزینه‌ها و کنترل مصارف خانواده است، زن به این نحو می‌تواند در مسیر جهاد اقتصادی به‌طور مؤثر گام بردارد.

با توجه به این‌که بسیاری از زنان جامعه ما شاغل هستند و در درآمدزایی خانواده ایفای نقش می‌کنند، در جهاد اقتصادی، نقش زنان شاغل را نیز نباید فراموش کرد. به

عبارت دیگر، زنان شاغل چون خودشان هم، درگیر کسب درآمد هستند، قطعاً در امر نظارت بر هزینه‌ها و جلوگیری از اسراف و هزینه‌های تجملی و نهایتاً تعادل اقتصادی می‌توانند بسیار مؤثر باشند.

بنابراین، زنان شاغل هم‌چون زنان خانه‌دار در امر جهاد اقتصادی می‌توانند ایفای نقش کنند. همچنین، زن می‌تواند فرصت‌های مناسب و وضعیت بازار را بشناسد و به ایجاد کسب و کار بپردازد؛ تا در عرصه اقتصاد کشور و در مسیر جهاد اقتصادی حضور یابد.

البته باید به این نکته توجه داشت: از آن‌جا که در اسلام، خانواده اصل مهم و بنیادی است، حفظ و حراست از آن ضروری است؛ و چون زن رکن خانواده است و وظیفه تولید نسل و پرورش و تربیت فرزندان را بر عهده دارد، اشتغال زن نباید موجب از هم پاشیدن بنیان خانواده یا اهمال در انجام وظایف او شود.

نقش زن در جهاد اقتصادی در آموزه‌های دینی

اگر مسأله جهاد اقتصادی را آن‌گونه که در ادبیات دینی مطرح شده است، مورد توجه قرار دهیم، درمی‌یابیم که بی‌تردید جهاد یکی از مهم‌ترین واجبات دینی است که پایه و پشتوانه به ثمر نشستن سایر واجبات است و قرآن کریم در بسیاری موارد که از جهاد سخن می‌گوید، جهاد اقتصادی «جاهدوا باموالهم» را در کنار حضور در جبهه جنگ «جاهدوا بانفسهم» ذکر کرده است (نساء، ۹۵؛ انفال، ۷۲؛ توبه، ۲۰، ۴۴، ۸۱، ۸۸؛ حجرات، ۱۵).

بنابراین، با توجه به این که اسلام، جهاد اقتصادی را هم‌رتبه حضور در جبهه جنگ معرفی می‌کند، عرصه جهاد اقتصادی نیز هم‌چون حضور در جبهه جنگ بر همگان واجب است. پس مخاطب جهاد اقتصادی، صرفاً سرمایه داران و تولیدکنندگان نیستند؛ بلکه هر شخصی حتی زن هم می‌تواند در عرصه این جهاد مشارکت داشته باشد.

آموزه‌های اخلاقی، دینی و فقهی ما حاکی از نقش زنان در حفظ اقتصاد خانواده است و مسائل اقتصادی از لحاظ شرعی و منطبق بر اصول اقتصادی قرآن تعریف شده است.

قرآن می‌فرماید: «آن کسانی که چون هزینه می‌کنند، اسراف نمی‌کنند و خست نمی‌ورزند، بلکه میان این دو راه اعتدال را می‌گیرند» (فرقان، ۶۷). بنابراین از نظر قرآن، حد مطلوب، حالت اعتدال و میانه‌روی است (اسراء، ۲۹).

زن شایسته در زندگی خانوادگی، اعتدال و میانه‌روی را سرمشق خود قرار می‌دهد و از حد متعارف و معمول تجاوز نمی‌کند. رسول خدا ۶ درباره چنین زنی می‌فرماید: بهترین زنان شما، زنی است که غذای پاکیزه بپزد، خوش‌بو و پاکیزه باشد، خرج کردن و خرج نکردنش بر اساس معروف و متعارف باشد. چنین زنی از کارگزاران خداست و کارگزار خدا زیان نمی‌بیند (کلینی، ۱۴۵۶ هـ ج ۵، ص ۳۲۵).

بر این اساس، امیرالمؤمنین علی ۷ نیز به سه خصلت متانت، احتیاط و حساب‌گری برای زن مسلمان اشاره می‌کند. حضرت در کلام خود به زنان حساب‌گر ارجح می‌دهد و می‌فرماید: زنان حساب‌گر و دقیق، مراقب مال و آبروی همسر خویش هستند (محدث نوری، ۱۴۰۱ هـ ج ۱، ص ۲۴۸). حضرت همچنین در خصوص ارزیابی و اندازه‌گیری دخل و خرج زندگی توسط زن، می‌فرماید: «التقدير نصف العیش» (مجلسی، ۱۴۰۳ هـ ج ۷، ص ۳۴۷). منظور از تقدیر در این‌جا حساب‌گری و به اندازه خرج کردن است.

بنابراین اگر زن به این سه خصلت توجه کند، به‌خوبی می‌تواند در اقتصاد خانواده و اجتماع موثر باشد؛ زیرا بدون تردید، زن در کنار نقش درآمدزایی مرد، مدیریت تعادل اقتصادی خانواده را به عهده دارد.

امام خمینی نیز زیاده‌روی به‌نحو غیرمتعارف را حرام می‌داند و می‌فرماید: چنانچه اتلاف و ضرر ایجاد شود، موجب ضمان است (موسوی خمینی، ۱۳۶۶، ج ۲، ص ۶۲۱-۶۲۲). مقام معظم رهبری نیز در این خصوص می‌فرماید: بدون شک استفاده و مصرف هر چیز، حتی نیروی برق و نور چراغ، بیشتر از مقدار نیاز، اسراف می‌باشد. ایشان سپس به سخن رسول خدا ۶ اشاره می‌کنند که فرموده است: «در کار خیر، اسراف وجود ندارد» (خامنه‌ای، ۱۴۱۶ هـ ص ۲۲۸).

نکته بسیار مهم و قابل توجه، این است که اگر نگاه زن مسلمان، به زندگی، متعالی باشد و به احکام دینی و اخلاقی در رفتار خویش توجه کند، دیگر مسائل تجملی و

مصرف‌گرایی در خانواده جایی نخواهد داشت؛ زیرا زنی که درباره خدا و احکام الهی دارای معرفت باشد، از عدالت خدا و از برخورد عادلانه او می‌ترسد. بر این اساس، درایت و دقت زن در برنامه‌ریزی و مدیریت صحیح او، موجب اعتدال اسلامی و سامان‌دهی به اقتصاد خانواده و در نهایت سعادت آن می‌شود.

از این‌رو، مردان باید جایگاه و ارزش زنان را در خانواده و جامعه ارج نهند و در نهایت، همه اعضای خانواده و مسؤولان جامعه هم‌پای زنان در عرصه جهاد اقتصادی مشارکت نمایند و فرصت‌ها را از دست ندهند؛ تا نقشه‌های بیگانگان را که با ایجاد مشکلات اقتصادی، می‌خواهند در نظام دینی اخلال وارد کنند، نقش بر آب کنند.

یافته‌های پژوهش

جهاد در اسلام، از اهمیت بسیاری برخوردار است. در مسائل جهاد، شارع مقدس تسهیلات ویژه‌ای برای زنان قائل شده است و در مورد عدم وجوب جهاد ابتدایی بر زنان، در فقه هیچ شک و شبهه‌ای نیست.

اما در جهاد دفاعی، زن نقشی همانند مردان دارد و دفاع از ارزش‌های اسلامی بر او نیز واجب است. زن می‌تواند، به همه آن فضایی که مرد با جهاد کسب می‌کند، دست یابد و این امر با ایفای نقش در خانواده محقق می‌شود؛ زیرا وظیفه همسررداری، تربیت فرزندان و حفظ کانون خانواده، امر بسیار مهمی است که به‌منزله جهاد می‌باشد و پیشوایان معصوم علیهم‌السلام نیز به اهمیت آن اشاره کرده‌اند.

در اسلام، ضمن به رسمیت شناختن حق اشتغال زن، به او استقلال مالی نیز داده شده است. این امر از آیات و روایات استنباط می‌شود و در حقوق موضوعه نیز به این موضوع اشاره شده است.

عرصه دیگری که زن می‌تواند در آن حضور داشته باشد و مؤثر واقع شود، عرصه جهاد اقتصادی است؛ زیرا بهترین نقطه شروع جهاد اقتصادی، خانواده و ریشه اصلی آن، زن است. در آیات و روایات نیز به نقش کلیدی زن در امر تعادل اقتصادی خانواده، اشاره شده است.

شایان ذکر است که برای تحقق این امر مهم، به فضای سالم خانواده، همراهی و حمایت مردان و در نهایت، مشارکت همه اعضای خانواده نیاز است؛ تا این‌که در عرصه جهاد اقتصادی بتوان به طور مؤثر گام برداشت. اما باید توجه داشت که حفظ و حراست از خانواده، یک اصل بنیادی در اسلام است و اشتغال زن نباید موجب از هم پاشیدن بنیان خانواده شود؛ از این‌رو، گاهی زن باید اشتغال را فدای حفظ خانواده نماید.

منابع و مأخذ

- قرآن کریم
- ابن ابی الحدید، شرح نهج البلاغه، بی جا، انتشارات مکتبه الاسلامیه، ۱۳۷۴
- ابن اثیر، عزالدین، الكامل فی التاریخ، ترجمه ابوالقاسم حالت و عباس خلیلی، تهران، مؤسسه مطبوعاتی علمی، بی تا
- ابن براج، قاضی عبد العزیز، المذهب، قم، انتشارات اسلامی، ۱۴۰۶هـ
- ابن حجر، احمد بن علی، الاصابه فی تمیز الصحابه، قاهره، مطبعه السعاده، ۱۳۲۸
- ابن حمزه طوسی، الوسیله الی نیل الفضیله، قم، کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی، ۱۴۰۸هـ
- ابن زهره حلبی، غنیه النزوع الی علمی الاصول و الفروع، قم، مؤسسه امام صادق ۷، ۱۴۱۷هـ
- ابن عبد البر، یوسف بن عبدالله نمری، الاستیعاب فی معرفه الاصحاب، بیروت، نشر دار الجیل، ۱۴۱۲هـ
- احمدی، حسن، زن در پیشگاه ولایت، قم، انتشارات طوبای محبت، ۱۳۸۴
- اسکندری، محمد حسین، قاعده مقابله به مثل در حقوق بین الملل از دیدگاه اسلام، قم، انتشارات تبلیغات اسلامی، ۱۳۷۹، چاپ اول
- امین، سید محسن، اعیان الشیعه، بیروت، دارالتعارف للمطبوعات، ۱۳۵۶
- بخاری، محمد بن اسماعیل، صحیح بخاری، بیروت، داراحیاء التراث العربی، بی تا
- پاینده، ابوالقاسم، نهج الفصاحه، تهران، دنیای دانش، ۱۳۸۳
- جبعی عاملی، زین الدین بن علی (شهید ثانی)، الروضه البهیة فی شرح اللمعه الدمشقیه، قم، انتشارات کتابفروشی داورى، ۱۴۱۰هـ چاپ اول
- _____، مسالک الافهام الی تنقیح شرایع الاسلام، قم، مؤسسه معارف اسلامی، ۱۴۱۴هـ

- جلالی کندری، سهیلا، *زن مسلمان، پرده‌نشینی یا حضور اجتماعی*، تهران، دانشگاه الزهراء، ۱۳۸۳
- جوادی آملی، عبدالله، *زن در آئینه جلال و جمال*، قم، دارالهدی، ۱۳۷۸
- ——— *فلسفه حقوق بشر*، قم، دارالهدی، ۱۳۷۵
- حر عاملی، محمد بن حسن بن علی، *وسائل الشیعه*، بیروت، مؤسسه آل بیت 7، ۱۴۰۹هـ چاپ اول
- حقیقی، ابوالحسن، *ترجمه و شرح مناقب*، تهران، نشر سامه، ۱۳۷۶
- حلبی، ابوالصلاح، *الكافی فی الفقه*، اصفهان، مکتبه الامام علی 7، ۱۳۶۲
- حلبی، علی بن حسن، *اشاره السبق الی معرفه الحق*، قم، مؤسسه نشر اسلامی، ۱۴۱۴هـ
- حلّی، ابن ادريس محمد بن منصور، *کتاب السرائر*، قم، مؤسسه نشر اسلامی، چاپ دوم، ۱۴۱۱هـ
- حلّی، ابوالقاسم نجم الدین جعفر بن حسن، *شرايع الاسلام فی مسائل الحلال و الحرام*، نرم افزار مکتبه اهل البيت 7
- ——— *مختصر النافع*، تهران، مؤسسه البعثه، ۱۳۵۰
- خامنه‌ای، سید علی، *اجوبه الاستفتائات*، بیروت، دارالحق، ۱۴۱۶هـ
- ——— *زن ریحانه‌ی آفرینش، مجموعه سخنرانی‌های مقام معظم رهبری*، قم، دفتر نشر آثار مقام معظم رهبری، ۱۳۸۱، چاپ اول
- خویی، سید ابوالقاسم، *منهاج الصالحین*، قم، مدینه العلم، ۱۴۱۰هـ چاپ بیست و هشتم
- دورانت، ویل، *لذات فلسفه*، ترجمه عباس زریاب، تهران، نشر اندیشه، ۱۳۳۷، چاپ چهارم
- دیلمی، ابومحمد حسن بن محمد، *ارشاد القلوب الی الصواب*، تهران، دارالاسوه، ۱۴۱۷هـ چاپ اول

- راغب اصفهانی، *مفردات الفاظ القرآن*، تحقیق صنوان عدنان داودی، بیروت، دارالعلم، ۱۴۱۶هـ
- ——— *المفردات فی غریب القرآن*، تهران، نشر کتاب، ۱۴۰۴هـ
- راوندی، قطب‌الدین، *فقه القرآن*، قم، کتاب‌خانه آیه الله مرعشی نجفی، ۱۴۰۵هـ
- رئوف، هبه، *مشارکت سیاسی زن، دیدگاهی اسلامی*، ترجمه محسن آرمین، تهران، نشر قطره، ۱۳۷۷
- سعید زاده، محسن، *مشاغل زنان در عصر رسالت*، مجله پیام زن، ش ۳۸، ۱۳۷۴
- سلار دیلمی، حمزه بن عزیز، *المراسم العلویه فی الاحکام النبویه*، قم، مجمع اهل بیت 7، ۱۴۱۴هـ
- سلمان طاهری، محمد، *قانون کار در نظم حقوق کنونی*، تهران، نشر میزان، ۱۳۸۸، چاپ دوم
- صدوق، محمد بن علی (ابن بابویه قمی)، *امالی*، قم، مؤسسه البعثه، ۱۴۱۷هـ چاپ اول
- ——— *الخصال*، قم، انتشارات اسلامی، ۱۴۰۳هـ
- ——— *من لا یحضره الفقیه*، قم، دفتر انتشارات اسلامی، ۱۴۱۳هـ چاپ دوم
- طباطبایی، محمد حسین، *المیزان فی تفسیر القرآن*، بیروت، مؤسسه اعلمی، ۱۴۱۷هـ چاپ اول
- طبری، محمد بن جریر، *جامع البیان عن تاویل القرآن*، بیروت، دارالفکر، ۱۴۱۵هـ
- طوسی، ابی جعفر محمد حسن، *الرسائل العشر*، قم، مؤسسه النشر الاسلامی، ۱۴۱۴هـ
- علامه حلی، اسدی، حسن بن یوسف بن مطهر، *تبصره المتعلمین فی احکام الدین*، تهران، مکتبه العلمیه الاسلامیه، ۱۳۷۲
- ——— *تلخیص المرام فی معرفه الاحکام*، قم، مکتبه العلمیه الاسلامیه، ۱۴۲۱هـ
- ——— *منتهی المطلب فی تحقیق المذهب*، مشهد، آستان قدس رضوی، ۱۴۱۲هـ
- علامه مجلسی، محمد باقر، *بحار الانوار*، بیروت، مؤسسه الوفاء، ۱۴۰۳هـ
- فیض کاشانی، ملا محسن، *تفسیر صافی*، تحقیق حسین اعلمی، قم، الهادی، ۱۴۱۶هـ چاپ دوم

- القرشی، ابن کثیر، *تفسیر القرآن العظیم*، بیروت، دارالمعرفه، ۱۴۱۲هـ
- قرطبی، محمد بن احمد، *الجامع الاحکام القرآن*، بیروت، داراحیاء التراث العربی، ۱۴۱۵هـ
- کاشف الغطاء، جعفر بن خضر، *کشف الغطاء*، قم، بوستان کتاب، ۱۳۸۸م
- اله، عمر رضا، *اعلام النساء*، بیروت، مؤسسه الرساله، ۱۹۸۲م، چاپ نهم
- لینی، محمد بن یعقوب اسحاق، *کافی*، بیروت، دارالاضواء، ۱۴۵۶هـ
- محقق ثانی، علی بن حسین، *جامع المقاصد*، بیروت، مؤسسه آل بیت، ۱۴۱۱هـ چاپ اول
- محمدی ری شهری، *میزان الحکمه*، قم، دار الحدیث، ۱۴۱۶هـ چاپ اول
- مقدس اردبیلی، مولی احمد، *زیده البیان فی احکام القرآن*، حقه و علقه علیه
- محمدباقر بهبودی، تهران، المکتبه المرتضویه لإحیاء الآثار الجعفریه، بی تا
- ———، *مجمع الفائده و البرهان فی شرح ارشاد الانهان*، قم، مؤسسه نشر اسلامی، ۱۴۱۶هـ
- مسعود، جبران، *الرائد*، ترجمه رضا اترابی نژاد، مشهد، انتشارات آستان قدس رضوی، ۱۳۷۶، چاپ دوم
- موسوی خمینی، روح الله، *استفتائات*، قم، انتشارات اسلامی، ۱۳۶۶
- ———، *تحریر الوسیله*، قم، مؤسسه دارالعلم، بی تا، چاپ اول
- مهرپور، حسین، *نگاهی به عنوان حقوقی مالی زن در نظام حقوقی ایران*، مجله حقوقی دادگستری، ش ۱، ۱۳۷۷
- نجفی، محمد حسن، *جواهر الکلام*، تهران، دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۷۳، چاپ چهارم
- نوری، میرزا حسن، *مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل*، بیروت، مؤسسه آل بیت ۷، ۱۴۰۸هـ چاپ اول
- واقدی، ابو عبدالله محمد بن عمر، *المغازی*، تحقیق مارزدن جونز، بیروت، مؤسسه الاعلمی، ۱۴۰۹هـ چاپ دوم
- هادوی تهرانی، مهدی، *مکتب و نظام اقتصادی در اسلام*، بی جا، نینوا، ۱۳۸۳
- هذلی، یحیی بن سعید، *الجامع للشرایع*، بی جا، مؤسسه سید الشهداء، ۱۴۰۵هـ